

O‘ZBEK ADABIYOTIDA O‘ZINING NOZIK LIRIK ASARLARI BILAN NIZOMIDDIN Mir ALISHER NAVOIY

Toshkent shahar Uchtepa tumani

287 - maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Raximova Marguba Maribjonovna

Annoatasiya: XV asr jahon ma'naviyatining buyuk siymosi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy hijriy 844 yil ramazon oyining 17-kuni (1441 yil 9 fevral) da Hirotida tug'ilgan. Hirot shahri XV asr birinchi yarmida Sohibqiron Amir Temur asos solgan ulug' saltanatning ikkinchi poytaxti, Temurning kenja o'g'li Shohrux Mirzoning qo'l ostidagi obod manzillaridan biri edi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Shohrux Mirzo, Sohibqiron Amir Temur, ta'lim, tarbiya, "malik ul-kalom".

Alisher tug'ilgan xonadon Temuriylar saroyiga eskidan yaqin va yurtda muayyan nufuz sohibi edi. Bo'lg'usi shoirning otasi G'iyosiddin Muhammad o'g'lining tarbiyasiga jiddiy e'tibor berdi. Alisherning she'riyatdagi ilk ustozlari tog'asi Mir Sayyid Qobuliy va Muhammad Ali G'aribiylardir. Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Qobuliy haqida: "Yaxshi tab'i bor erdi, turkchada mayli ko'proq erdi..." desa, G'aribiy haqida: "Xush muxovara (xushsuhbat) va xushxulq va dardmand yigit erdi. Ko'proq sozlarni yaxshi chalar erdi. Uni va usuli xo'b erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi..." deydi. 1447 yilda Shohruh vafot etgach, Temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt dardi xuruj qilib, yurtda taloto'p boshlandi va G'iyosiddin Muhammad xonadoni ham ko'p qatori vatanni tark etdi. Yosh Alisher uchun taqdir sinovlari boshlandi. Shohruxning nabirasi Abulqosim Bobur 1452 yilda Hirot taxtiga o'tirgach, Alisherning otasini Sabzavorga hokim etib tayinladi. Lekin oradan ko'p o'tmay G'iyosiddin kichkina dunyodan ko'z yumdi. Bu paytda Alisher endigina 12 yoshga qadam qo'ygan edi. Abulqosim Bobur

Alisher va uning maktabdosh do‘sti Husaynni o‘z tarbiyasiga oldi, 1456 yili esa o‘zi bilan Mashhadga olib ketdi. Keyinchalik Husayn Boyqaro sipohiylik yo‘lini tanladi, Alisher esa zamonaning “malik ul-kalom”i Mavlono Lutfiy tahsini va hayratiga sazovor bo‘lgan iste’dod egasi bo‘lib yetishdi. “*Faqirning nazmlari Xurosonda shuhrat tutib erdi*”, deb yozadi Navoiy 1455–1458 yillar haqida. Taqdir Alisher Navoiyni zamonaning ulug‘ va sharaflı kishilariga yaqin qildi, ustoz-murabbiylik etuvchi zotlar bilan oshno etdi. 1466–1468 yillar Alisherning umri asosan Samarqandda kechdi. Sulton Husayn Boyqaro Hirotni egallaganda, Alisher Navoiy 28 yoshli mukammal bilimlar egasi, yurtga tanilgan shoir va tajribali davlat arbobi darajasiga yetishgan edi. 1469 yilda Sulton Husayn iltimosiga ko‘ra Alisher Navoiy Samarqanddan Hirotda qaytadi va ramazon hayiti munosabati bilan do‘sti sharafiga bitilgan “Hiloliya” qasidasini unga taqdim etadi. Husayn Boyqaro Alisherni muhrdor qilib tayinlaydi va shu paytdan shoirning el xizmatidagi faol jiddu jahdi boshlanadi. Ko‘p o‘tmay Navoiy muhrdorlikni o‘zining yaqin do‘sti va fikrdoshi, shoir Amir Shayxim Suxayliyga topshiradi. “Bu nozikta’b va zukko Amir 20 yildan ortiq Boyqarog‘a mulozim bo‘ldi”. Lekin Boyqaro do‘stining noroziligiga ham qaramay, 1472 yil fevralida uni vazir lavozimiga tayinlaydi va “Amiri Kabir” (“Ulug‘ Amir”) unvonini beradi. Bu lavozimda Navoiy el-ulus manfaati, shahar va mamlakat obodonchiligi, madaniyat ravnaqi, adolat tantanasi uchun foydalanadiki, bularning barchasi oqibat natijada Sulton Husayn davlatining barqarorligi va nufuzini ta’minlaydi. Hirotda nihoyatda ko‘rkamlashdi, xalq turmushi yaxshilandi, she’riyat, nafis san’atlar rivoj oldi. Talabalar uchun “Ixlosiya” madrasasi, darveshlar uchun “Xalosiya” xonaqohi, bemorlar uchun “Shifoiya” shifoxonasi, masjidi Jome yoniga Qorixonona (“Dor ul-huffoz”) qurildi. Ulug‘ amirning kutubxonasida 70 dan ortiq xattot va musavvirilar qo‘lyozmalarni oqqa ko‘chirish, ularni badiiy bezash bilan band edilar. Hirotda yana “Nizomiya”, Marvdada “Xusraviya” va boshqa madrasalar bino etildi. Navoiy madrasa, shifoxonalar qurdirib qo‘ya qolmasdan, ularni kerakli darajada jihozlash, o‘z-o‘zini ta’minlash uchun vaqf yerlar ajratib berish, mudarrislar, tabiblar va

boshqa xodimlar bilan ta'minlash, ularga oylik maosh, ozuqa, kiyim-bosh belgilashgacha, talabalar nafaqasi va kitoblarigacha – barcha-barchasini mukammal boshqarib, tashkil etib berar edi va o'zi doimo xabar olib, nazorat qilib turishni ham unutmasdi. Binolar qurilishi tarhi bilan bevosita shug'ullanar, usta va shogirdlar mehnatidan boxabar bo'lib turardi. Shoir o'z huzuriga tez-tez she'r, ilm va san'at ahlini chorlab, ma'rifiy suhbatlar uyushtirib turar, yosh iste'dodlarni tarbiyat qilib, ularga sharoit yaratardi. Xondamir, Behzod, Vosifiy va o'nlab ushbu tarbiyatga noil bo'lgan iste'dod egalari shular jumlasidandir. Shu davr ichida Alisher Navoiy o'z qo'li bilan birinchi devoni “Badoyi ul-bidoya” (“Badiiylik ibtidosi”)ni tuzdi. Bu devonga uning yoshlik va yigitlik paytlarida yozgan 800 dan ortiq she'rlari jamlangan bo'lib, shoir ijodiy kamolotining birinchi bosqichini aks ettiradi. Alisher Navoiyga bag'ishlangan tarixiy va ilmiy asarlarda batafsil tavsif qilinishicha, 1469–1481 yillar Alisher Navoiyning ijtimoiy hayot va obodonchilik borasidagi eng faol xizmat ko'rsatgan yillari bo'lgan. Shoir 1481 yili “Vaqfiya” asarini yozib, unda o'zining binokorlik va xayriya ishlariga yakun yasab, o'z-o'ziga hisob bergan. Navoiy dehqonchilik ishlarini yo'lga qo'yib, juda yaxshi natijalarga erishgan. Tarixchilarning yozishicha, Navoiyning bir kunlik daromadi 18 ming shohruxiy dinor miqdorida edi. Ulug' Amir bu daromadning ko'p qismini xayrli ishlarga sarf qilgan. Tarixchi Xondamir Navoiy qurgan 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'prik, bir qancha to'g'on, ariq, hammom, masjid-madrasalarni eslaydi. Navoiy turli soha olimlariga homiylik qilib, o'nlab ilmiy risolalar bitilishiga bevosita sababchi bo'lgan. 1483 yildan Alisher Navoiy o'zining buyuk “Xamsa” asarini yozishga kirishdi va uni uch yilda tugalladi. Besh dostonni o'z ichiga olgan bu ulkan badiiy qomus 50 ming misradan oshiq bo'lib, Navoiyning barcha she'riy merosining deyarli yarmini tashkil qiladi. “Xamsa” – Alisher Navoiy ijodining qalbidir. Fors tilidagi birinchi “Xamsa” buyuk shoir Nizomiy Ganjaviy (1141–1209) tomonidan yaratildi. Shoir hech bir o'rinda o'zining “Xamsa” yozganligini qayd etmaydi. Nizomiy vafotidan 100 yil o'tib, Hindistonda tug'ilib o'sgan forsiyzabon turk o'g'loni Xusrav Dehlaviy Nizomiy “Xamsa”siga birinchi bo'lib

tatabbu yozadi va “xamsachilik” an’anasini boshlab beradi. Dehlaviy “Xamsa”si Nizomiyga ajoyib sharh va undagi mazmunlarning yangicha talqini sifatida o‘zining ham, salafining ham shuhratini olamga yoydi. Keyingi XIV–XV asrlar mintaqa ma’naviyati “Xamsa” an’ansi ta’sirida rivoj oldi, shoirning salohiyati va iqtidori hech bo‘lmaganida “Xamsa”ning bir dostoniga munosib javob yoza bilish bilan o‘lchanadigan bo‘ldi. Bu jahon ma’naviyati tarixida betakror hodisadir. Turkiy adabiyotda Qutb va Haydar Xorazmiylar boshlab bergan “xamsachilik” an’ansi o‘zining kamolini Alisher Navoiy ijodida topdi. Islom aqidalariga ko‘ra bir kecha-kunduzda o‘qiladigan besh vaqt namoz “al-Xamsatu” deyiladi, dinimizning besh ustuni (rukni) ham – tavhid (imon), namoz, ro‘za, zakot, haj – o‘ziga xos “Xamsa” (beshlik)ni tashkil etadi. Demak, Nizomiy dostonlarini “Xamsa” turkumi sifatida talqin etilishi, unga Amir Xusrav va Navoiy javoblari bejiz emas. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining muqaddima qismida bu masalaga maxsus to‘xtalib, “Xamsa”ning har bir dostoni yozilishini kunning ma’lum vaqtlarida o‘qiladigan sahar, peshin, asr, shom va xufton namozlari bilan qiyos etadi hamda “Xamsa”ni buyuk tog‘ cho‘qqisiga ko‘tarilish mobaynida besh o‘rinda to‘xtab, nafasni rostlash uchun bino etilgan besh oromgohga o‘xshatadi. Navoiy o‘z “Xamsa”sini yaratishga 1483 yilda kirishgan bo‘lsa, uning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”)ni o‘sha yili yozib tugatdi. 1484 yilda “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” (“Yetti sayyor”), 1485 yilda “Saddi Iskandariy (“Iskandar devori”) dostonini poyoniga yetkazdi. Shoir o‘z “Xamsa”siga kiritilgan dostonlarda o‘sha davr uchun muhim bo‘lgan muammolarni qo‘ydi, mutafakkir sifatida ilg‘or qarashlarni ilgari surdi, o‘zbek tilining qudratini olamga namoyish etdi. Navoiyning turkiycha “Xamsa”sining yaratilishi XV asrda Xuroson eli uchun favqulodda shodumonlik va saodat sifatida qabul qilindi. Davrning ikki qutbi – ma’naviyat piri Jomiy va buyuk sulton Husayn Boyqaroning hayrati va yuksak e’tirofi ushbu haqiqatga dalildir. Navoiy shu yillar orasida ikkinchi devoni – “Navodir un-nihoya” (“Behad nodirliklar”)ni tuzishga kirishdi. Mutafakkir adib tarixiy haqiqatga ham muayyan

izchilliqda o‘z munosabatini bildirib o‘tishni insof yuzasidan lozim topdi va “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymog‘i”) asarini yozib tugatdi.

Adabiyotlat ro‘yxati

1“Ma’naviyat yulduzlari” (*Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 1999*) kitobidan olindi.

1. Alisher Navoiy. Asarlar. 1-4 jildlar, -T.: 1963-1968;
2. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. -T.: 1959-60;
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami (20 jildlik), 1-6 jildlar. - T.: 1987-1992;